Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 3 | ISSN : 2581- 6306

काव्यप्रयोजनविमर्श:

आयुष दीक्षित
शोधच्छात्र:, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय:, भोपाल परिसर:।

Article Info
Volume 5, Issue 3
Page Number : 124-127
Publication Issue :
May-June-2022
Article History
Accepted : 01 May 2022
Published : 30 May 2022

शोधसारांश:- काव्यप्रयोजनान्येतानि प्रमुखप्राचीनसाहित्यकारै: उपस्थापितानि। अत्र केचिद् कविसम्बद्धप्रयोजनव्यवस्थां विधास्यन्ति, केचित्तु सामाजिकाय प्रयोजनमुपस्थापयन्ति। केचित्तूभयत्र प्रयोजनव्यवस्थां कुर्वन्ति। अनुशीलनेनानेन ज्ञायते यत् प्रधानरुपेण आनन्दप्राप्ति: एव प्राचीनालङ्कारशास्त्रिषु काव्यप्रयोजनं, चतुर्वर्गफलप्राप्तिस्तु अस्ति।

मुख्यशब्दा:- काव्यम्, प्रयोजनम्, भरतमुनि:, भामह:, आचार्यवामन:, यशप्राप्ति:, धनप्राप्ति:, व्यवहारज्ञानम्।

भारतीयवाङ्मयविचार: अतीव गभीर: विस्तृतश्च। तत्रापि बहुषां विषयानामुपस्थापनं जायते। तेष्वेवास्ति प्रयोजनस्य निर्णय:। सत्यमेव उच्यते यत् प्रयोजनमनुदिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्ततेति। भारतीयवाङ्मयविचारे अलङ्कारशास्त्रपरम्परायां बहुभिराचार्यै: काव्यप्रयोजननानां स्थापनं कृतम्। प्रसिद्धमेव यत्–

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यमं सम्बन्ध: सप्रयोजनम्॥

आप्राचीनकालाद् इदानीं पर्यन्तं काव्यप्रयोजननानि अस्माभि: दृष्टुं शक्यते।

भरतमुनि:-नाट्यशास्त्रकारेण भरतमुनिना प्रयोजनानि निगदितानि, भरतमुने: काले काव्यनाटकयोर्मध्ये न कश्चित् भेद: आसीत्, नाट्यमपि दृश्यकाव्यत्वात् काव्यकोटौ अन्तर्भवति। नाट्यशास्त्रे नाट्यप्रयोजनानामुल्लेखो वर्तते, ये च काव्यप्रयोजनान्यपि भवितुमर्हन्ति।

“दु:खार्तानां श्रमार्त्तानां शोकार्त्तानां तपस्विनां।
विश्रांतिजननं काले नाट्यभेतद् भविष्यति॥
धर्म्य यशस्य मायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम्।
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति ॥[1]

नाट्यशास्त्रं दु:खश्रमपीड़ितेभ्य: शोकसन्तप्तेभ्य: तपस्विभ्यश्च सुखप्राप्तिसाधनं विश्रान्तिदायकञ्च भविष्यति। धर्मकरं यशकरम् आयुप्रदायकं लोकोपदेशजनकञ्च इदं नाट्यं भविष्यतीति।

भामह:-भामह: काव्यालङ्कारेति ग्रन्थे आधारद्वयमाध्यमेन काव्यप्रयोजनम् उपस्थापयति। कविपाठकौ आधारौ मत्वा प्रथमं, केवलं कविमाधारं मत्वा च द्वितीयं।

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

"धर्मार्थ काममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ।।[2]

साधुकाव्यस्य अनुशीलनेन निबन्धनेन वा पुरुषार्थचतुष्टयानां प्राप्तिर्जायते एव, कलासु अपि वैलक्षण्यमाविर्भवति। कविपाठकयो: विषये एतावत् प्रतिभाति। अनन्तरम् द्वितीयायां पंक्तौ तु प्रतीयते यत् कवि: कीर्तिं प्रीतिं च सत्काव्यस्य निबन्धनेन प्राप्नोति, अत: काव्यकर्तु: पक्षे इयं पंक्ति: वर्तते।

दण्डी- काव्यादर्शे आचार्यदण्डिना वाणीमाहात्म्यं स्थापितम्। उक्तं यत् त्रिष्वेव भुवनेषु शब्देनैव ज्ञानस्य प्रकाश: दीयते। कवीनां यशसिद्धिम् एवं राजादीनामपि यशसिद्धिं करोति।

इदमंधं तम: कृतस्वं जाएत भुवनत्रयम्।

यदि शब्दाहव्यं ज्योतिरा संसाराद्ध दीप्यते।

आदिराजयशोबिम्ब आदर्श प्राप्य वाङ्मयम्।

तेषायसन्निधरानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति।[3]

आचार्यवामन:- वामनानुसारेण काव्यप्रयोजनं दृष्टादृष्टेति भेदाभ्यां द्विधा भवितुमर्हति। आद्या तावत् प्रीति, इत्युक्ते आनन्दानुभव:, यद्दृष्टप्रयोजनमस्ति। अन्या च कीर्ति:, इत्युक्ते यश: यद् अदृष्टप्रयोजनमस्ति। अत्र उभौ भेदौ कविदृष्ट्या प्रतीयेते।

काव्य सद्दृष्टादृष्टार्थ प्रीति कीर्ति हेतुत्वात्।[4]

कीर्तिरदृष्टप्रयोजनमित्यनेन एवम् अनुमातुं शक्यते यत् मृत्योरनन्तरमपि कवे: कीर्ति: लोकेऽस्मिन् काव्यरूपेण स्थीयते।

रुद्रट:- रुद्रटामतानुसारेण चतुर्वर्गाणां प्राप्ति: काव्यप्रयोजनमस्ति।

ननु काव्येन क्रियते सरसानामवगमश्चतुर्वर्गे।

लघु मृदु चनीरसेभ्यस्ते हि त्रस्यन्ति शास्त्रेभ्य:।।[5]

काव्येन रसिका: आपातत: धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रवीणा: भवन्ति। यत: रसिका: नीरसेभ्य: शास्त्रेभ्य: भयापन्ना: भवन्ति।

भोजराज:-काव्यरचनाया: प्रयोजनम् यशानन्दयो: प्राप्ति: इति भोजराज:। दोषरहितं गुणसहितम् अलङ्कारैरलङ्कृतं रसान्वितं च काव्यं य: कवि: करोति, स: कीर्तिभाज: प्रीतिभाजश्च भवति।

निर्दोषंगुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्।

रसान्वितम् कवि: कुर्वन् कीर्ति प्रीतिं च विन्दति।।[6]

रामचन्द्र-गुणचन्द्र: – नाट्यदर्पण इति ग्रन्थे अनेन काव्यं चतुर्वगसाधनं इत्युक्तम्, तत्रोक्तं यत् प्रधानफलरूपेण तु धर्मार्थकामा: एव तिष्ठन्ति। मोक्षं तु धर्मत्वाज्जायते अत: मोक्षम् अप्रधानफलम् अस्ति।–

धर्म-काम-अर्था: व्यस्तसमस्ता सत् प्रधान फलं यत्र।

मोक्षस्तु धर्म कार्यत्वात् गौणम् फलम्।।[7]

आचार्य आनन्दवर्द्धन:– सहृदयमन:प्रीति: काव्यप्रयोजनम् इति ध्वन्यालोककारेणानन्दवर्धनेन उपदिष्टम्।

काव्यस्यात्माध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नात् पूर्वस्

तस्याभावः जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये।

केचिद्वाचामस्थितमवषये तत्वमुचूस्तदीयं

"तेन ब्रूनः सहृदयमनः प्रीतये तत्स्वरूपम् ।।"[8]

आचार्य कुन्तकः – श्रमविवर्जितेभ्यः अभिजातकुलोत्पन्नेभ्योऽपि, अल्पधीभ्योऽपि काव्यं आनन्दयति इति वक्रोक्तिजीवितकारेणोक्तम्। धर्मस्य साधनोपाययोग्यं काव्यबन्धः इति। तद्यथा–

"धर्मादि साधनोपायः सुकुमार क्रमोदितः ।

काव्यबंधोऽभिजातानां हृदयाह्लाद कारकः ।

व्यवहारपरिस्पन्द सौन्दर्यं व्यवहारिभिः ।

सत्काव्यव्याधिगमादेव नूतनौचित्यमाप्यते ।

चतुर्वर्गफलास्वाद मप्यतिक्रम्य तद्विदाम्

काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते।।[9]

चतुर्वर्गात् अपि अधिकं काव्यस्य रसः सहृदयानां हृदयेषु चमत्कारमातनोति। सत्काव्यस्याधिगमात् एव औचित्यम् आप्यते।

मम्मटः- मम्मटकृत काव्यप्रयोजनं सुप्रसिद्धमेव, यशप्राप्तिः, धनप्राप्तिः, व्यवहारज्ञानम्, अनिष्टनिवारणं, सद्यः अलौकिकानन्दावाप्तिः, कान्तावत् मधुरोपदेशश्च षड्प्रयोजनान्यनेन उक्तानि।

"काव्य यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

सद्यः परिनिर्वृत्तये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।[10]

विश्वनाथः- विश्वनाथेनापि कविराजेन साहित्यदर्पणे काव्यप्रयोजननानां व्यवस्था विहिता। उच्यते यत् काव्येन न केवलं सुधीभ्योः चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्जायते, अपितु अल्पधीष्वपि सुखात् काव्यादेव चतुर्वर्गफलप्राप्तिः जायते।

चतुर्वर्गफल प्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते।।[11]

पण्डितराजजगन्नाथः– पण्डितराजजगन्नाथेन रसगङ्गाधरे उक्तं यत्–

तत्र कीर्तिपरमाह्लादगुरुराजदेवताप्रसादाद्यनेकप्रयोजनकस्य काव्यस्य।[12]

काव्यप्रयोजनान्येतानि प्रमुखप्राचीनसाहित्यकारैः उपस्थापितानि। अत्र केचिद् कविसम्बद्धप्रयोजनव्यवस्थां विधास्यन्ति, केचित्तु सामाजिकाय प्रयोजनमुपस्थापयन्ति। केचित्तूभयत्र प्रयोजनव्यवस्थां कुर्वन्ति। अनुशीलनेनानेन ज्ञायते यत् प्रधानरुपेण आनन्दप्राप्तिः एव प्राचीनालङ्कारशास्त्रिषु काव्यप्रयोजनं, चतुर्वर्गफलप्राप्तिस्तु अस्ति एव।

सन्दर्भ

1. नाट्यशास्त्र : 1.113-15

2. काव्यालंकारः 1.12

3. काव्यादर्शः प्रथम परिच्छेद 1/4

4. काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः 1/3
5. काव्यालंकार : 12.1
6. सरस्वतीकण्ठाभरण :1.2
7. नाट्यदर्पणः 1.5
8. ध्वन्यालोक : 1−16
9. वक्रोक्ति जीवितम् 1.3−5
10. काव्यप्रकाश : 1.2
11. साहित्यदर्पण : 1.2
12.रसगंगाधरः प्रथम आनन पृष्ठ 9